

MICHAŁ CHECIŃSKI

SPOŁECZNE I EKONOMICZNE FUNKCJE „CENY SPRAWIEDLIWEJ” NA ARTYKUŁY ROLNE W NIEMCZECH HITLEROWSKICH

Polityka cen rolnych w Niemczech hitlerowskich była całkowicie podporządkowana celom militaryzacji kraju. Polityka ta korzystała z doświadczeń nabytych w tym zakresie w latach I wojny światowej, powojennej inflacji oraz kryzysu 1929—1932.

Pośród zarządzeń i ustaw z czasów I wojny światowej w sprawie regulowania cen artykułów rynkowych najliczniejsze były te, które dotyczyły produktów rolnych. Dla polityki dekretowania cen zasadnicze znaczenie miało obwieszczenie z 23 VII 1915 r., przeciw nadmiernym podwyżkom cen, usankcjonowane następnie zarządzeniem z dn. 8 V 1918 r. Zarządzenie to zostało reaktywowane 13 VII 1923 r.¹, zaś państwową kontrolę cen wznowiono w l. 1929—1933. Grudniową ustawą z 1931 r., uzupełnioną 15 IV 1932 r., w sprawie ochrony interesów konsumentów przed nieuzasadnionymi podwyżkami cen, powołano urząd komisarza do nadzorowania ruchu cen². Znamienne, że uchwalenie tej ustawy uzasadniano potrzebą zachowania „pokoju wewnętrznego”³. Funkcję komisarza do nadzorowania ruchu cen przejął pod koniec 1932 r. minister do spraw gospodarki.

Po objęciu władzy przez narodowych socjalistów wzmocniono i pogłębiono system kontroli cen. Ustawą z dn. 15 VII 1933 r. rozdzielono dawne kompetencje komisarza do spraw cen między ministra gospodarki i ministra żywienia⁴. Jednakże już w 1934 r. przywrócono urząd komisarza do spraw cen, a w 1935 r. jego kompetencje ponownie przejęły poszczególne ministerstwa. Ceny artykułów rolnych ustalał odtąd minister rolnictwa i żywienia, a jego organem wykonawczym był tzw. *Reichsnährstand*⁵. Ustawa upoważniała ministra do regulowania cen na rynku rolnym zawsze, kiedy „było to konieczne z racji ogólnych potrzeb gospodarczych i ogólnego dobra”. Ustawa wyjaśniała też, że chodzi o stworzenie warunków dla umocnienia stanu chłopskiego oraz o uczynienie z rolnictwa trwałej bazy zaopatrzeniowej ludności i przemysłu.

Celem polityki cen do 1935 r. była ochrona interesów producenta. Istniejące wówczas pewne nadwyżki artykułów rolnych nie powinny były za-

¹ Wohlhaupt-Rentrop-Bertelsmann, *Die gesamten Preisbildungsvorschriften*. Zweite Auflage, München und Berlin 1943, s. I/1. oraz „Reichsgesetzblatt” (dalej cyt. — „RGBI”) 1923 I, s. 700.

² „RGBI” 1931 I, s. 747. 1932 I, s. 700.

³ „RGBI” 1931 I, s. 702, część I, akapit 2.

⁴ „RGBI” 1933, I, s. 490. ⁵ „RGBI” 1933 I, s. 626.

hamować produkcji rolnej, przynajmniej na tych odcinkach, które posiadały zasadnicze znaczenie dla samowystarczalności żywnościowej.

Po uchwaleniu w 1936 r. nowego planu czteroletniego zmieniły się cele i zadania polityki cen rolnych. Stabilizacja cen służyć miała ochronie interesów konsumenta, gdyż niemożliwością było „jednolite kierowanie wszystkimi siłami narodu niemieckiego” bez niezakłóconego rozwoju cen⁶. Wzmoczone wydatki zbrojeniowe po r. 1936 szły w parze z dążeniami rządu III Rzeszy do uzyskania pełnej autarkii gospodarczej⁷. Wymagało to m. in. zwiększenia państwowych rezerw żywności, co nie mogło pozostać bez wpływu na stan zaopatrzenia rynku.

Stabilizacja cen rolnych spełniała więc różne funkcje w gospodarce pogotowia wojennego Niemiec. Do 1935 r. miała ona przyczynić się — przez ustabilizowanie warunków zbytu artykułów rolnych — do intensyfikacji produkcji rolnej w kierunku zgodnym z celami wojennej autarkii żywnościowej; po 1935 r. stałe ceny miały zabezpieczyć rynek dóbr konsumpcyjnych przed inflacją⁸.

Forsowanie poszczególnych rodzajów produkcji roślinnej i hodowlanej, ważnych dla osiągnięcia samowystarczalności żywnościowej, wymagało wyciągnięcia już od 1933 r. sił produkcyjnych, które nie były do tego przystosowane (gorsze gleby, brak doświadczenia rolników, odpowiednich maszyn lub urządzeń gospodarczych). Aktywizowanie przedsiębiorstw rolnych i wykorzystanie najtrudniejszych warunków produkcji dla osiągnięcia autarkii żywnościowej było ułatwione przez nieustanne wzrastanie popytu rolnego, jako następstwa koniunktury w okresie zbrojeń. Przy istnieniu cen stałych powstać jednak mogła bariera, którą producenci rolni niechętnie przekraczają; jest nią rentowność wytwarzanych produktów. Stałe ceny — o ile nie są dostatecznie wysokie — mogą więc nie sprzyjać osiągnięciu autarkii żywnościowej. Wręcz przeciwnie, w intensywnie prowadzonych gospodarstwach przekształcić się mogą w hamulce utrudniające dalszy wzrost produkcji potrzebnych artykułów rolnych:

⁶ Wohlhaupt-Rentrop-Bertelsmann, *op. cit.*, s. I/3.

⁷ We wrześniu 1936 r. odbyło się specjalne posiedzenie kierowników życia gospodarczego III Rzeszy, na którym Göring — pełnomocnik do spraw planu 4-letniego — w imieniu Hitlera oświadczył: „Uważam za konieczne, że od tej chwili będziemy z żelazną wolą dążyli do uzyskania 100-procentowej autarkii na wszystkich odcinkach, na których to jest możliwe [...] Stawiam więc następujące zadania: 1) armia niemiecka musi w ciągu 4 lat być gotowa do działań, 2) gospodarka niemiecka musi w ciągu 4 lat być gotowa do wojny”. (K. Heinig, *Wenn die Soldaten... Was Kriege kosten*. Frankfurt a. M. 1957, s. 196. Stenogram wystąpienia Göringa zamieściło czasopismo „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte” 1955, Heft 2, s. 184 i n.).

⁸ „Kiedy bowiem duża część narodu zmuszona jest zadowolić się przez dłuższy czas niskimi płacami, muszą również — jak to było wielokrotnie podkreślone przez Führera i marszałka Göringa — jako samo przez się zrozumiałe następstwo, także ceny pozostać stabilne” (Wohlhaupt-Rentrop-Bertelsmann, *op. cit.*, s. I/3).

„W miarę przechodzenia do gospodarki coraz bardziej intensywnej każde odchylenie od zasady pokrycia kosztów przez cenę musi powodować natychmiastową reakcją w formie zmniejszenia nakładów gospodarczych i to tym silniejszą, im intensywniejsza jest gospodarka”⁹.

Zależność produkcji od cen wzrasta szczególnie w zakresie produkcji towarowej, a taką była niewątpliwie przeważająca część zbóż chlebowych, których spasanie było zakazane, oraz rośliny oleiste, strączkowe itp.

Byłoby jednak uproszczeniem w warunkach istnienia milionów gospodarstw rodzinnych uogólniać tezę o jednakowej reakcji wszystkich gospodarstw na zmiany opłacalności poszczególnych produktów, bowiem — jak stwierdza się — „Wpływ cen na intensyfikację uprawy roli nie jest jednoznacznie określony. Niewątpliwa jest jedynie reakcja na wyższą cen”¹⁰. W licznych gospodarstwach zatem stałe ceny mogły stać się hamulcem wzrostu produkcji rolnej¹¹.

Stale ceny można było ustalać na różnym poziomie. Dążąc do osiągnięcia samowystarczalności wyżywieniowej, ceny artykułów najbardziej deficytowych należało ustalić na poziomie kosztów marginalnych. Taka polityka cen mogła jednak spowodować przesunięcie marginalnych warunków produkcji, często w stopniu nie odpowiadającym aktualnym potrzebom rynku konsumenta, a tym samym zwiększyć społeczne koszty produkcji¹². Alternatywą wysokich cen detalicznych na podstawowe artykuły roślinne i hodowlane mogło być subsydiowanie tych gospodarstw, w których występowały marginalne warunki produkcji rolnej. W jednym i drugim wypadku akumulacja rolnictwa mogła jednak być wyższa niż to było wskazane z punktu widzenia alokacji sił i środków ekonomicznych dla celów zbrojeniowych. Polityka wysokich cen rolnych w gospodarce pogotowia wojennego Niemiec mogła również wywołać — z punktu widzenia racjonalizacji działań wo-

⁹ S. Mandęcki, *Zasady polityki cen w rolnictwie*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” nr I/1958, s. 14.

¹⁰ M. Pohorille, *Wstęp do teorii regulowania cen rolnych*. PWN, Warszawa 1960, s. 356.

¹¹ „Jakkolwiek będące ekonomiczne (cena, opłacalność itp.) stanowią tylko jeden z czynników wzrostu produkcji rolnej — tylko kompleksowe stosowanie tych dźwigni może zapewnić postęp w rolnictwie, to w określonych warunkach czynnik ten może znajdować się 'w minimum' i hamować postęp ogólny, niwecząc efekty działania czynników pozostałych. Wówczas czynnik ten — może być nim i opłacalność — nabiera znaczenia decydującego i rozstrzygającego” (H. Chojaj, *Wpływ bodźców ekonomicznych na produkcję rolniczą*. „Ekonomista” nr 3/1957, s. 57).

¹² Przyznał to pośrednio E. Wagemann, który charakteryzując politykę rolną W. Brytanii w połowie lat 30. pisał: „Ale nawet jeszcze dzisiaj — po przejściowym zagrożeniu swojej bazy żywnościowej podczas wojny światowej — nie zamierza Anglia osiągnąć samowystarczalności w zakresie zapotrzebowania żywnościowego i jest daleka od tego, aby okupić samowystarczalność wzrostem cen chleba i kosztów utrzymania w miastach” (E. Wagemann, *Metody walki z kryzysem*. Warszawa 1935, s. 55 — podkreślenie — M. Ch).

jenno-gospodarczych — inne ujemne następstwa. Jeśli bowiem przyjmuje się nakłady marginalnych gospodarstw za podstawę ustalenia cen, to tym samym stwarza się warunki dla dalszego powstawania gospodarstw mało wydajnych¹³. Niska wydajność pracy zaś jest sprzeczna z zasadą maksymalizacji produkcji w gospodarce wojennej. Co istotniejsze — od takiej polityki rolnej nie ma już odwrotu bez poważnych następstw ekonomicznych i społecznych, prowadzących do masowego załamania się słabszych gospodarstw rolnych, a następnie spadku produkcji¹⁴.

Z punktu widzenia celów gospodarki wojennej istniał jeszcze jeden powód, który przeciwdziałał podwyżce cen rolnych. W latach kryzysu 1929—33 nastąpił spadek spożycia własnego wsi. Wzrost cen rolnych mógł zatem spowodować wzrost spożycia własnego wsi, co dla polityki autarkii wyżywniowej było niepożądane¹⁵. Okazuje się więc, że polityka cen rolnych miała realizować cele całkowicie ze sobą sprzeczne, które ponadto w różnym stopniu odpowiadały interesom poszczególnych grup producentów rolnych oraz klas społecznych.

Punktem wyjścia dla ustalenia stałych cen przez rząd III Rzeszy były lata kryzysu 1929—33, kiedy to ceny spadły znacznie poniżej poziomu przedwojennego. Nowe ceny rolne miały być — jak to głoszono — przede wszystkim „cenami sprawiedliwymi”, miały uwzględniać postulaty równowagi rynkowej i stać się równocześnie państwowym instrumentem kształtowania struktury produkcji rolnej zgodnie z wymogami gospodarki wojennej¹⁶.

W praktyce okazało się jednak, że ceny rolne nie mogą spełniać konsekwentnie wszystkich tych funkcji, gdyż były one ze sobą sprzeczne. Odnosnie do tej sprawy ekonomiści stwierdzają:

„Polityka cen ma tym łatwiejsze zadanie do rozwiązania, im jaśniej sformułowane są zasadnicze cele gospodarcze i polityczne, a co za tym idzie, im bardziej jedna z funkcji cen wysuwa się na plan pierwszy”¹⁷.

Powstaje więc pytanie, w jakim stopniu „cena sprawiedliwa” zgodna była z podstawową funkcją cen rolnych w systemie gospodarki pogotowia wojennego. Koncepcja „ceny sprawiedliwej” przejęta została od drobnomieszczańskich ekonomistów okresu romantyzmu, głównie zaś od Gustawa Ruh-

¹³ M. Pohorille, *Regulowanie cen rolnych w niektórych krajach kapitalistycznych*, Warszawa 1953, s. 166.

¹⁴ Należy rozgraniczyć gospodarstwa egzystujące w gorszych warunkach klimatycznych i glebowych od gospodarstw źle prowadzonych. Te ostatnie zdążają się utrzymać przy spadku cen, jeżeli lepiej zorganizują sobie pracę, te pierwsze skazane są na zagładę, o ile nie zapewni się im innej formy pomocy.

¹⁵ Nie ma żadnego mechanizmu, który by zapewnił w sposób automatyczny rozwiązanie dylematu: konsumpcja czy produkcja zgodnie z potrzebami rozwoju gospodarczego. M. Pohorille, *Wstęp do teorii regulowania cen rolnych*, op. cit., s. 349.

¹⁶ *Gefüge und Ordnung der deutschen Landwirtschaft*, pod red. K. Meyera, Berlin 1939, s. 646 i n.

¹⁷ M. Pohorille, *Regulowanie cen rolnych...*, op. cit., s. 172.

landa. Postulat wprowadzenia „ceny sprawiedliwej” okazał się jednak w warunkach istnienia gospodarki drobnotowarowej, szczególnie w zakresie rolnictwa, nierealny.

Czym bowiem miała być owa „cena sprawiedliwa” i jakie kryteria miały służyć dla jej ustalenia? W niemieckiej literaturze ekonomicznej owego okresu, czy też w oficjalnych wypowiedziach na temat cen, brak jednoznacznego, precyzyjnego wyjaśnienia tej sprawy. Według Stissera celem polityki cen miało być ustabilizowanie dochodów producentów rolnych¹⁸. Podobnie wypowiadał się Hasselbach twierdząc, że „cena sprawiedliwa” powinna: 1) pokryć koszty produkcji, 2) zapewnić producentowi zysk, który jest podstawą powiększenia majątku narodowego¹⁹. W tymże duchu wypowiadał się F. Büllow²⁰. „Cena sprawiedliwa” miała więc być w pierwszym rzędzie korzystna dla „społeczności narodowej” — tj. miała sprzyjać polityce zbrojeń.

Próba syntetycznego ujęcia problematyki cen rolnych jest artykuł H. H. Sparra²¹. Według tego autora hitlerowska i ruhlądowska koncepcja „ceny sprawiedliwej” jest najsluszniejszą ze wszystkich dotychczas znanych koncepcji cen rolnych. Nie była ona jednak niestety realizowana nawet w Niemczech hitlerowskich. Autor nie wyjaśnia dlaczego ta tak słuszna — jego zdaniem — idea nie została nigdy zrealizowana. Przedstawia natomiast stosunkowo pełną listę korzyści wynikających z wprowadzenia jej w życie. „Cena sprawiedliwa” winna zatem zapewnić:

1) chłopu i jego rodzinie — życie na poziomie zbliżonym do średniego poziomu całego społeczeństwa i zgodne z wydatkowanym przez niego wysiłkiem;

2) gospodarstwu — ciągłą zdolność produkcyjną i uczestnictwo w ogólnym rozwoju gospodarczym;

3) sprawiedliwe wynagrodzenie za pracę;

4) rekompensatę wydatkowanych środków;

5) warunki dla nagromadzenia rezerw niezbędnych dla wychowania i wykształcenia potomstwa, dla utrzymania, kontynuowania i zabezpieczenia kierowania gospodarstwem;

6) chłopu — możliwości wywiązania się ze zobowiązań wobec państwa i wierzycieli²².

Idee Sparra warto skonfrontować z bardziej kompetentnym poglądem H. Reischle, współtwórcy programu agrarnego NSDAP i czołowej postaci

¹⁸ R. Stisser, *Die deutsche Getreidemarktordnung. Einzelstudien über Marktregulierung*. „Weltwirtschaftliches Archiv”, 1938 Bd. 47, H. 2, s. 349 i n.

¹⁹ W. Hasselbach, *Marktordnung oder Zwangswirtschaft? Grundlagen und Probleme der ernährungswirtschaftlichen Marktordnung*. Berlin 1942, s. 117.

²⁰ F. Büllow, *Volkswirtschaftslehre*. Leipzig 1934, s. 429.

²¹ H. von Sparr, *Zum Problem des gerechten Preises in der Landwirtschaft. Berichte über Landwirtschaft NF*. Band XXVI, Berlin 1941.

²² Jw., s. 56.

w aparacie *Reichsnährstandu*, oraz z wypowiedzią J. Wagnera, komisarza Rzeszy do spraw cen. H. Reischle akcentuje głównie potrzebę utrzymania ceny równowagi rynkowej. Narzędziem oddziaływania na równowagę rynkową ma być jednak nie tylko cena, lecz i inne czynniki (koszty, zapasy itd.)²³. O socjalnych czynnikach lub o rentowności, jako elementach „ceny sprawiedliwej”, zarówno Reischle jak i Wagner, nie wspominają. Ten ostatni twierdził, że:

„Ustawa o dziedziczności zagród uwolniła chłopstwo od zmory ryzyka gospodarczego, a regulowanie importu i koniunktura rozszerzyły rynek zbytu dla krajowych produktów rolniczych. Rolnicy winni więc inwestować i wzmacniać produkcję rolną, o ile tylko jest to możliwe. Zależność od rentowności została bowiem w rolnictwie rozluźniona”²⁴.

Ponieważ to „rozluźnienie związków” między rentownością a żadaną intensyfikacją produkcji rolnej przyspieszało w stopniu niepożądanym migrację siły roboczej ze wsi do miast, Wagner domagał się by proces ten powstrzymać, lecz nie środkami materialnymi a ideowymi. „Ideowe bodźce” okazały się konieczne, ponieważ „cena sprawiedliwa”, która miała być antypodą krzywdzącej chłopów ceny wolnorynkowej, w niewielkim stopniu poprawiła materialną sytuację gospodarstw rolnych. Stwierdza to cytowany Sparr, powołując się na materiały opublikowane przez Reischlego. Udział rolnictwa w tworzeniu i konsumowaniu dochodu narodowego do 1938 r. przedstawia — według tych danych — tabela I²⁵.

TABELA I

Rok	Udział rolnictwa		Różnica między konsumowanym a tworzonym przez rolnictwo dochodem narodowym	
	w tworzeniu dochodu narodowego w %	w konsumowaniu dochodu narodowego (akumulacja i spożycie) w %	w mld RM	w % rzeczywistego dochodu rolnictwa
1930/31	27,2	17,9	5,2	51,0
1931/32	29,5	19,4	4,6	51,1
1932/33	31,3	18,3	5,4	69,2
1933/34	31,0	19,7	5,1	56,7
1934/35	29,4	20,4	4,6	43,8
1935/36	27,4	18,7	4,9	42,6
1936/37	26,1	17,9	5,0	45,4
1937/38	24,6	17,4	4,6	40,4

²³ H. Reischle, *Die Entwicklung der Marktordnung des Reichsnährstandes in den Jahren 1935/36. Jahrbuch der nationalsozialistischen Wirtschaft*. München 1937, s. 221.

²⁴ J. Wagner, *Preispolitik und Landwirtschaft*. „Der Deutsche Volkswirt” nr 1/1939, s. 15 i n.

²⁵ H. H. von Sparr, *op. cit.*, s. 52, por. również: W. Bauer i P. Dehen, *Landwirtschaft und Volkseinkommen*. „Vierteljahreshefte zur Wirtschaftsforschung”, Heft 4, 1938/39, s. 426—430.

Z danych tabeli I wynika, że dochód rolnictwa stanowił w r. 1937/38 zaledwie 60% tego co rolnictwo wytworzyło, a niedopłata utrzymała się na poziomie kryzysowego roku 1931/32 tj. wynosiła 4,6 mld DM.

Postulaty NSDAP odnośnie do „ceny sprawiedliwej” nie zostały więc nigdy wcielone w życie. Były one zresztą sformułowane w sposób tak ogólnikowy, że trudno byłoby na ich podstawie tworzyć jakiś realny system cen. Gdyby jednak przyjęto, dla ustalenia polityki cen rolnych, kryteria najbardziej wymierne, jakimi są koszty produkcji, to według opinii wielu niemieckich ekonomistów byłyby one niemożliwe do określenia. Stosowane wówczas metody obliczania kosztów produkcji były bowiem prymitywne i nie dawały zadowalających podstaw dla obliczenia poniesionych nakładów kapitału i pracy w rolnictwie²⁶. Dopiero w r. 1935 wypracowano odpowiednie metody i stworzono aparat dla ewidencjonowania nakładów pracy i kapitału w rolnictwie. Naukowa weryfikacja zebranego na nowo materiału statystycznego wymagała jednak 2—3 lat. Pierwsze analizy nowo wprowadzonej rachunkowości rolnej wykazały, że warunki ekonomiczne gospodarstw są tak różnorodne — podobnie jak i znaczenie poszczególnych produktów dla kształtowania dochodów tych gospodarstw — że nie dają obiektywnych podstaw dla ustalenia „sprawiedliwej ceny”. Sprawę komplikowały trudności w określeniu kosztów poszczególnych produktów rolnych; nakłady pracy i kapitału mają w tej dziedzinie często charakter kompleksowy, tzn. dotyczą całej produkcji rolnej; bez trudu można tu przenosić koszty z jednego produktu na drugi.

Gospodarstwa rolne, których produkcja miała w większości wypadków charakter wielokierunkowy lub kompleksowy, nie zawsze odczuwały zmiany cen w sposób jednoznaczny. W związku z tym K. Meyer stwierdzał:

„Dla chłopów nie są miarodajne ceny poszczególnych produktów rolnych, lecz co najwyżej całość cen, które rekompensują całość kosztów, gdyż jedne i drugie — poprzez odpowiednie kształtowanie produkcji — skierowane są na ich optymalne wyrównanie. W tym procesie wyrównywania — i to jest rozstrzygające — nie jest jeden produkt intensywniej wytwarzany niż inny, ponieważ jego ceny wzrosły, lecz może też nastąpić zmniejszenie jego wytwarzania, gdyż jest to pożądane z punktu widzenia procesów wyrównawczych danej gospodarki”²⁷.

Autor dochodzi do wniosku, że trudno byłoby ustalić „sprawiedliwą cenę” dla poszczególnych produktów rolnych, że należy raczej dążyć do uzyskiwania przez gospodarstwa „sprawiedliwego dochodu”.

²⁶ P. Quante, *Die Fortschritte der Deutschen Bodenwirtschaftsstatistik seit 1933*. *Weltwirtschaftliches Archiv* 1938, B. 47, H. 2, s. 373—402 oraz A. Jacobs w artykule *Aufgaben und Organisationswandel der Statistik*. „Der Deutsche Volkswirt” nr VIII/1938, s. 273—274. Jacobs podkreśla, że bez zmian przeprowadzanych na odcinku statystyki, praca komisarzy do spraw cen byłaby nie do pomyślenia.

²⁷ *Gefüge und Ordnung der deutschen Landwirtschaft*, op. cit., s. 646.

Bardziej konkretne sprecyzowanie pojęcia „sprawiedliwego dochodu”, uwzględniającego nie tylko wydatkowaną pracę, ale i wkłady kapitału, różne warunki przyrodnicze gospodarstw, zmienność plonów itd., napotkało również na bardzo poważne trudności. Obliczenia komplikował wpływ postępu technicznego w rolnictwie na kalkulację kosztów. Jednakże pojęcie „sprawiedliwego dochodu” w odniesieniu do każdego gospodarstwa również było demagogiczne, stało bowiem w kolizji z polityką alokacji sił i środków w ramach realizowanej konwersji gospodarki narodowej na tory wojenne.

Rentowność miała sprzyjać rozszerzeniu produkcji tylko na odcinkach lub w kierunku zgodnym z realizacją zasady autarkii gospodarczej. Rentowne miały być nie poszczególne jednostki gospodarujące, lecz całe działy gospodarki narodowej. Kartelizacja gospodarki miała, wg Büllowa, m. in. ułatwić utrzymanie kosztów produkcji na poziomie uzasadnionym „racjonalnym stopniowaniem wysiłków w łonie społeczności narodowej”. Kartel zobowiązany był rugować grupy przedsiębiorstw, które go „obciążały” zbyt niską wydajnością pracy²⁸.

W rolnictwie do tej krańcowej grupy należały przede wszystkim gospodarstwa w grupie obszarowej poniżej 7,5 ha, nie objęte ustawą „o dziedziczności zagród”. W ten sposób pojęcie rentowności w rzeczywistości przestało mieć dla setek tysięcy gospodarstw rolnych Niemiec jakikolwiek związek z pojęciem „sprawiedliwego dochodu”. Przyznał to zastępca ministra ds. spraw żywienia i rolnictwa, Herbert Backe, w przemówieniu na III zjeździe chłopów w Goslar:

„Ustalenie sprawiedliwej ceny dla naszych najważniejszych produktów rolnych, właściwe wyznaczenie strefy dla stałych cen, właściwe zharmonizowanie cen w ogóle i wiele innych spraw Mark'ordnung należą do najtrudniejszych decyzji naszej polityki żywnościowej”²⁹.

Toteż po 1933 r. ceny rolne wzrosły w niewielkim tylko stopniu w stosunku do lat kryzysu, a tylko w zakresie najbardziej deficytowych roślin oleistych służyły jako środek dla stymulowania produkcji. Nie miało to jednak większego wpływu na wzrost dochodów gospodarstw rolnych.

Przy ogólnie niskich cenach rolnych, dla producentów ustalono taką relację cen na poszczególne artykuły rolne, by działał motyw względnej opłacalności w stosunku do tych produktów, których ekspansja była najbardziej pożądana (np. jęczmień, rośliny oleiste). W podobny sposób kształtowano ceny detaliczne. Ustalając wysoką cenę na margarynę, starano się obniżyć jej konsumpcję, by spowodować wzrost spożycia masła. W systemie środków oddziaływania na decyzje producentów rolnych relacje cen utrzymały więc w III Rzeszy ważną rolę.

Na krajowe ceny rolne oddziaływały — mimo istnienia wysokich barier celnych i pełnego niemal regulowania przez państwo obrotów handlowych

²⁸ F. Büllow, *Volkswirtschaftslehre*, op. cit., s. 463.

²⁹ *Gefüge und Ordnung*.... s. 647.

z zagranicą — również ceny światowe. Proces ten przebiegał poprzez oddziaływanie tych ostatnich na koszty produkcji wyrobów, które wytwarzano na bazie surowców importowanych³⁰. Związki te występowały w produkcji margaryny, hodowli i produktach hodowlanych (pasze importowane) itd.

Wielu ekonomistów niemieckich, wbrew tezom lansowanym przez NSDAP³¹ wskazywało, że wzrost produkcji rolnej wymaga ogólnego podniesienia cen rolnych i przystosowania ich do nowo powstałych warunków rynkowych³². Niektórzy zaczęli nawet nawoływać do odejścia od zasady stałych cen. W. Hasselbach pisał:

„Jest rzeczą bardzo trudną zharmonizować stałe ceny z postulatem ceny sprawiedliwej z jednej strony i z wymogami operatywności gospodarczej — z drugiej”³³.

Uruchomienie środków pozacenowych miało zrekomensować braki w operatywności i elastyczności systemu cen oraz przyspieszyć proces konwersji rolnictwa. Środki pozacenowe, głównie zaś administracyjne i organizacyjne, miały spełniać rolę: 1) pomocniczego elementu polityki cen; 2) narzędzia polityki podporządkowania i regulowania zaopatrzenia ludności; 3) narzędzia racjonalizowania rynku³⁴.

W tej sytuacji pojawiła się konieczność zharmonizowania polityki cen z całym wachlarzem środków pozacenowych (dotacje, kredyty, przymus administracyjny). Ponieważ ceny rolne, szczególnie po r. 1936, ciągle spadały, zaczęto w wyższym stopniu posługiwać się środkami pozaekonomicznego oddziaływania na produkcję i dystrybucję artykułów rolnych nawet wtedy, kiedy nie zaistniała konieczność. Miało to swoje ujemne następstwa, które wystąpiły jeszcze przed wybuchem wojny³⁵. Stałe ceny nie były jednak cenami sztywnymi w odniesieniu do wszystkich produktów. Od chwili stabilizacji można było rozróżnić 3 podstawowe formy cen³⁶.

Ceny sztywne dotyczyły produktów o zasadniczym znaczeniu dla potrzeb ludności pracującej oraz dla kształtowania dochodów wsi. Ponadto

³⁰ Por. E. Wagemann, *Deutsche Preispolitik und Weltwirtschaft*. „Vierteljahreshfte zur Wirtschaftsforschung” nr 3/1938/39, s. 333.

³¹ F. F. Zimmermann, *Die Überwindung des Kapitalismus*. „Odal” 1937, H. 12, szczególnie rozdział *Das Ende der Herrschaft des Preises*, s. 971 i n.

³² E. Wagemann, *Deutsche Preispolitik...*, s. 334 oraz cytowane artykuły H. H. von Sparra, R. Stissera.

³³ W. Hasselbach, *op. cit.*, s. 129.

³⁴ *Gefüge und Ordnung...*, s. 659.

³⁵ Na marginesie zorganizowanej w 1937 r. wystawy rolniczej organ NSDAP — „Der Deutsche Volkswirt” pisała, że wystawa wykazała, jak mało intensywna jest produkcja roślinna w wielu gospodarstwach i jak niska jest jeszcze obsada bydła w rolnictwie Niemiec. We wnioskach autor postuluje, żeby położyć kres wojnie papierowej, którą nie się nie wygra, a której efekt produkcyjny jest znikomy. Por. „Der Deutsche Volkswirt” Sonder-Ausgabe 6, 1937, s. 98.

³⁶ H. Schlupep, *Die Preislenkung im Deutschen Agrarsektor*. Konstanz 1946, s. 10—14 oraz W. Hasselbach, *op. cit.*

ceny te objęły tylko te artykuły, które można było klasyfikować wg pewnych standardów (mleko, zboża). Różnicowane one były w zależności od strefy i pory roku.

Ceny podstawowe dotyczyły produktów, których koszt wytwarzania kształtował się różnie w zależności od pory roku lub miejsca produkcji (głównie zwierzęta rzeźne). Cenom podstawowym towarzyszyły dopłaty lub potrącenia.

Ceny kierunkowe dawały jedynie ogólną orientację co do kształtowania cen w zależności od warunków rynkowych, plonów, pogody itd. Dotyczyły one w zasadzie warzyw i owoców. Bardzo często obowiązywały w systemie cen kierunkowych ceny minimalne lub maksymalne, w zależności od warunków rynkowych. Zmiany cen dotyczyły głównie producenta. Ceny detaliczne, z wyjątkiem warzyw i owoców, nie podlegały większym wahaniom. Powstałe rozpiętości między cenami dla producenta a cenami dla konsumenta wyrównywano odpowiednimi subsydiami.

Doniosłe znaczenie w systemie cen dla producenta miało wprowadzenie monopolu różnicującego produkty rolne (mleko, ziemniaki) oraz wprowadzenie cen strefowych. Istnienie monopolu różnicującego i cen strefowych wpływało w sposób nierównomierny na kształtowanie dochodów chłopów w poszczególnych regionach Niemiec³⁷. Również działanie ceny jako bodźca było różne w zależności od konkretnych warunków rynku rolnego w każdej ze stref.

Rozwój cen podstawowych artykułów rolnych w latach 1913—1939 charakteryzuje tabela II. Tabela ta pozwala stwierdzić, że wszystkie niemal ceny kształtowały się znacznie poniżej poziomu z okresu prosperity i tylko niewiele wychodziły ponad poziom lat kryzysowych. Pewnym zmianom uległa relacja cen poszczególnych artykułów rolnych. Rozpiętość między ceną trzody chlewnej a ceną bydła rzeźnego zmniejszyła się na korzyść tych ostatnich. Podobnie rzecz się miała z cenami pszenicy i żyta. W 1935/36 r. zmniejszono przeciętną cenę 1 tony pszenicy o 1 RM w skali rocznej, o tyleż podwyższając cenę żyta. W 1937/38 r. cenę 1 tony żyta podwyższono o 20 RM. Odnosnie do relacji cen ziemniaków i trzody trzeba stwierdzić, iż przy zachowaniu podobnych do wcześniejszego okresu relacji tych cen, w poważnym stopniu zredukowano jednak wpływ wahań sezonowych i cyklowych, co w dłuższych okresach oddziaływało na cykl produkcyjny trzody. Najbardziej wymowny jest jednak fakt, że ogólny wskaźnik cen rolnych osiągnął w przededniu wojny zaledwie 79 punktów w stosunku do lat 1927/28 — 1928/29 (100) i był o 3 punkty poniżej kryzysowego roku 1930/31.

³⁷ Wpływ monopolu różnicującego na kształtowanie dochodów gospodarstw szerzej omawiają M. Pohorille, *Regulowanie cen rolnych...*, s. 155 i n. oraz M. Perczyński, *Interwencjonizm na rynku rolnym W. Brytanii*. Warszawa 1962, s. 169 i n.

TABELA II

Indeks cen produktów rolnych płaconych producentom* (1909/10—1913/14=100)

Rok gospodarczy (czerwiec—lipiec)	Zboża			Ziemi- niaki kon- sump- cyjne razem	Pro- dukty ros- linne razem	Zwierzęta rzeźne				Produkty hodowlane				Łącz- nie indeks- cen roln. = 100		
	Żyto	Pże- nica	Jęcz- mień tro- war.			Owies	Razem	Bydło	Cie- łeta	Świ- nie	Owce	Razem	Masło		Jaja	Razem
1913/14	95	93	92	94	94	77	90	106	98	111	102	97	109	98	101	98
1927/28	153	126	144	137	141	160	145	114	131	113	115	142	165	144	124	130
1928/29	132	108	130	126	124	135	126	105	129	141	128	144	181	148	134	132
1929/30	108	124	108	95	111	107	110	110	134	144	132	128	166	132	132	126
1930/31	102	129	116	97	112	95	109	101	114	102	103	109	145	113	106	107
1931/32	122	116	99	91	112	89	107	65	76	81	75	95	117	97	82	89
1932/33	97	99	100	76	96	85	89	56	66	73	68	84	115	87	73	59
1933/34	95	92	96	68	93	75	89	62	71	79	80	73	101	126	82	84
1934/35	99	100	109	97	101	121	105	76	81	88	92	83	102	124	90	94
1935/36	102	100	115	107	104	119	107	95	109	95	113	96	104	132	100	102
1936/37	102	100	123	101	105	115	107	92	104	94	116	94	105	108	99	101
1937/38	115	100	124	102	110	114	111	92	100	95	107	95	105	109	99	102
1938/39	114	101	123	105	111	116	112	95	101	97	105	97	107	111	101	104

* Statistisches Handbuch von Deutschland. Metoda obliczenia indeksu cen podana jest w „Wirtschaft und Statistik” nr 21/1932, s. 660—670 i 18/1933, s. 578—579. Indeks cen rolnych przyjęto następujący procentowy udział poszczególnych miesięcy w poszczególnych miesiącach produktów rolnych. Przy ustalaniu ogólnego indeksu 50,1% (w tym bydło — 31,9%, cielęta — 9%, świnie — 57,6%, owce — 1,5%), a produkty hodowli 22,5% (w tym masło — 89%, a jaja — 11%). Procentowy udział poszczególnych produktów obliczono na podstawie produkcji towarowej rolnictwa z lat 1926/27—1930/31.

W zakończeniu stwierdzamy, że polityka cen rolnych nie była nigdy zgodna z frazeologią socjalną NSDAP, że określona była przez potrzeby militaryzacji kraju. Potrzeby te uniemożliwiały podniesienie cen rolnych, ponieważ rolnictwo stanowiło tę dziedzinę gospodarki narodowej, która dostarczać musiała środków na akumulację dla przemysłu zbrojeniowego. Podstawowe rezerwy bezinwestycyjnego wzrostu produkcji rolnej zostały wyczerpane jeszcze w latach kryzysu. Dalszy rozwój tej produkcji — szczególnie po r. 1935 — próbowano osiągnąć przez posunięcia organizacyjne oraz administracyjne. Jednakże i wówczas ceny rolne zachowały istotne znaczenie w systemie środków oddziaływania na decyzje producentów, przetwórców i konsumentów. Chodzi tu przede wszystkim o relacje cen, które oddziaływały na strukturę produkcji i konsumpcji, nie powodując zwiększenia dochodów producentów rolnych, nie wywołując też większych zmian w ogólnych wydatkach na żywność.

Stabilizacja cen rolnych, która początkowo była korzystna dla producentów — po wkroczeniu III Rzeszy w fazę rozwiniętej gospodarki pogotowia wojennego (tj. od 1936 r.) — przestała w wielu wypadkach odzwierciedlać zmiany w kosztach produkcji i w warunkach rynkowych. W miarę intensyfikowania produkcji rolnej okazało się, że ceny stałe — w odniesieniu do podstawowych artykułów rolnych — stały się cenami sztywnymi, które zaczęły dezorganizować produkcję, konsumpcję i przetwórstwo rolne. Zmiany w relacjach cen poszczególnych artykułów rolnych lub nieznaczne podwyżki cen okazały się wówczas już niewystarczające. Coraz poważniejszego znaczenia zaczęły nabierać nakazy administracyjne i inne pozaekonomiczne formy oddziaływania na produkcję i rynek rolny.

Analiza następstw polityki cen rolnych III Rzeszy pozwala stwierdzić, że nie sprzyjała ona wzrostowi produkcji rolnej i że godziła ona w ekonomiczne interesy podstawowej masy chłopstwa niemieckiego.